

בחוברת ספרות אגדה א (תשס"ב), עמ' 9-10, מובא הסיפור כולל המקור בארמית וספרות נבחרת.

1 אילפא ורבי יוחנן היה דחוק להם הדבר מאד,
אמרו: נקים, נלה, נעשה עסק,

ונקים בעצמנו "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד).
הלכו, ישבו תחת בתל רעוע, אכלו פת.

5 שמע רבי יוחנן שאמר מלאך לחברו:
בא נמיל אותו עליהם ונתרנם,

שמעוהו חיי עולם הבא ועסקין בתי שעה?
אמר לו האחר: הנה להם, שאחר מהם קמת [= עומדת] לו השעה.

אמר לו רבי יוחנן לאילפא: שמע מר דבר?
אמר לו: לא.

10 אמר: משתמע ממנה אני הוא שקמת [= עומדת] לי השעה.
אחור, אלך, אקים בעצמי "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו, יא).

עד שבא אילפא, מלך רבי יוחנן.
בשבא אילפא, אמרו לו: אלו ישב מר ולמד לא מר היה מולך?

15 תלה עצמו בתרין [תספינה], אמר:
כל השואל אותי דבר ב"של בית רבי תיא ובית רבי אושעיא"

ואיני פושט לו מתוך משנתנו
נאפל אני מן התרין [למים] וטובע.

בא וקן אחר, שנה לו:
"האומר: 'הגו שקל לבני בשפת' והן ראיון לתת להם סלע – נותנין להם סלע;

20 ואם אמר: 'אל תתנו להם אלא שקל' – אין נותנין להם אלא שקל,
אם אמר 'מוגו, יירשו אחרים תחתיהם' –

בין שאמר 'תגו' בין שאמר 'אל תתנו' – אין נותנין להם אלא שקל",
וזאת של מי היא?

25 רבי מאיר היא, שאמר: מצוה לקים דברי המת.

אילפא ורבי יוחנן

יצחק כהן

רקע

סיפורנו עוסק בשני חכמים ארץ ישראלים: ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, ותברו אילפא. מתוארים בו שני אירועים במהלך חייהם, שביניהם עבר פרק זמן ארוך. עיקרון חשוב בהבנת טקסט בכלל, ודברי אגדה בפרט, הוא שיש לעמוד בתחילה על הקשיים כולם, ולנסות למצוא להם פתרון שיהיה בו כדי ליישב את כל השאלות או את רובן, בדומה לחידה ומשל. הפתרון משמש מפתח לפתוח בו את שערי האגדה ולהגהידה לפנינו. על פי כלל זה נחונן בסיפורנו, אשר קריאה בו מעוררת כמה וכמה שאלות וקשיים, הן כאשר למבנהו והן כאשר לתכניו.

האירועים

האירוע הראשון מחאר את יציאתם המשותפת של שני החכמים "לעשות עסק", ומדגיש את שובו של ר' יוחנן בגפו אל בית המדרש, בהניתו לאילפא להמשיך בדרכו. מדברי המספר משתמע שהשניים ביקשו להפסיק את לימודם מפני ש"היה דחוק להם מאוד". קשיים כלכליים אלה אכן מחייבים לקום וללכת ולעשות עסק, אך שני החכמים עצמם מנמקים את הפסקת הלימוד ברצונם לקיים את הפסוק "אפס כי לא יהיה בך אביון". מהי אפוא הסיבה האמיתית לכך שר' יוחנן ואילפא הפסיקו את לימודם, ומהי המשמעות של "לקיים בנו" – האם בכלל יכול אדם והאם הוא מצווה לקיים הבטחתו של פסוק? והאם הוא מצווה בכך? המספר מציין שבהליכתם ישבו החכמים תחת קיר, מדגיש כי הקיר רעוע, ושאלו להם דווקא. לעניינו של הסיפור נדמה שפרטים אלו אינם חשובים כלל.

"באו שני מלאכי השרת". בדרך כלל מלאכי השרת נתפסים כמלאכים השומרים על האדם, המלווים אותו בצאתו ובבואו ומגוננים עליו. ואילו במקומנו מבקשים המלאכים להפיל על היושבים את הקיר ולקטול אותם – מלאכי חבלה הם אלה, לא מלאכי שרת! הסיפור מדגיש כי המלאך מבקש להפיל עליהם קיר זה, אותו הקיר הרעוע שישבו תחתיו – והרי מלאכים בכוחם להפיל כל קיר, גם קיר איתן. הביטוי "מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה" נזכר במקומות

נוספים בדברי חז"ל (למשל שבת י ע"א, שם לג ע"ב, ביצה טו ע"ב), ובכולם נאמרים הדברים כביקורת על התנהגותם של בני אדם. ואולם, בכל המקומות רוחים חכמים (או הסתמא בגמרא) את הביקורת, ורואים בהתנהגותם של מי שהביקורת הופנתה כלפיהם דרך חיובית ונכונה, ואילו במקומנו ר' יוחנן איננו דוחה את הביקורת, אלא אדרבה, הוא מאמצה ושוב על עקבותיו! הביטוי "עומדת לו השעה" יכול להתפרש במשמעות שונות למשל? ; ועוד, כאן לא ברור גם אל מי התכוון המלאך – מי הוא זה שעומדת לו שעתו? מהשוכת המלאך השני – "נעובם" משמע שיש להניח לשניים ללכת לדרךם, ולא לפגוע בהם על שביטלו "חיי עולם". שותקתו של המלאך הראשון מעידה שהודה לדברי חברו. ואולם ר' יוחנן הסיק שעליו לשוב לבית המדרש, ובכך קיבל את עמדתו הראשונה של המלאך שגינה את העיסוק במסחר וכינהו "חיי שעה". עם זאת, ר' יוחנן נימק את חזרתו ברצונו לקיים את הפסוק "כי לא יחדל אביון", ולא ברצונו להעריך "חיי עולם" על פני "חיי שעה". גם כאן נשאלת השאלה: וכי מוטלת על האדם החובה להתאמץ ולהביא את עצמו לידי עניות ואביונות רק כדי לאמת את דברי הפסוק המתאר מצב שבו "לא יחדל אביון מקרב הארץ"?!

שני הפסוקים המובאים בסיפורנו לקוחים מפרשת שמיתת כספים (דברים טו). לכאורה הם נראים כסותרים זה את זה, וכבר חז"ל בספרי (דבריהם מובאים בפירושו רש"י על אתר) פותרים סתירה זו ומפרשים: "אפס כי לא יהיה בך אביון" – בשעה שעושים רצונו של מקום. "כי לא יחדל אביון" – בשעה שאין עושים רצונו של מקום. ואולם, כאן מביא ר' יוחנן את הפסוק "כי לא יחדל אביון" רווקא כאשר הוא רוצה לעשות רצונו של מקום, לשיטתו.

אחת התהיות המרכזיות בסיפורנו נוגעת להתנהגותו של ר' יוחנן כלפי חברו ולהתייחסותו לדרך. אם אנם, בעקבות שיחת המלאכים, סבור ר' יוחנן שהליכתם למסחר, שלו ושל אילפא, אינה רצויה לפני המקום, מדוע אין הוא חולק עם רעהו את אשר זכה לשמוע ואת מסקנותיו משיחת המלאכים? מה עוד, שלפי הכנתו של ר' יוחנן רק בזכותו הקיר לא נפל, הרי בהגיוחו לאילפא ללכת לדרך הוא מסכן את חברו ותושף אותו לפגעים מבלי מגן.

האירוע השני התרחש ככל הנראה שנים רבות לאחר הראשון, ולאחר שר' יוחנן "מלך", דהיינו נתמנה לראש הישיבה, ועם שובו של אילפא מעסקיו. את דברי מקבלי פניו של אילפא, "לא היה מולך מר", ניתן לפרש לכמה פנים: צער, אכזבה, כעס וקנטור. אילפא דאח בדבריהם ביקורת על דרכו, והציע להעמיד עצמו למבחן. אולם אופן תגובתו משונה: אין הוא מוכן ונראה אף ילדותי, הן בתלותו עצמו על תורן הספינה והן באימונו להפיל עצמו ולטבוע. כאן המקום לשאול, האם יש קשר בין נושא המבחן בהלכות ירושות המופיע בסוף סיפורנו ("האומר תנו שקל") לבין גוף הסיפור, או שכל מבחן, וככל נושא, היה מוכיח את ידענותו של אילפא, ואך מקרה הוא שנשאל בנושא זה דווקא.

הקשר ההלכתי

עיקרון חשוב מאוד להבנה שלימה של סיפור האגדה, הוא שכל דבר הלכה המשובץ באגדה קשור בקשר מהותי-פנימי לנושא, לתוכן ולמסר של הסיפור. ההלכה קשורה למשמעות העומק של הסיפור, ויש שהיא הכלי העיקרי להבנתו. על כן, כתנאי להבנת הסיפור, יש למצוא תמיד את הזיקה שבין עניינה של ההלכה לבין נושא הסיפור. אף אנו נלך בדרך זו: נמצא את הזיקה ונוכיח שהיא משמשת מפתח להבנת עומקה של האגדה.

אילפא מבקש להוכיח שתלמודו לא נשחכת ממנו וממשיך להיות חלק מעולמו, אף על פי שיצא מבית המדרש ופנה לעסקים, והוא מעמיד את ידיעותיו למבחן. הוא מציע לשומעים להציג בפניו הלכה מברייאת (מקורות תנאיים שאינם כלולים במשנתו, שנערכה על ידי ר' יהודה הנשיא), והוא ימצא את המקבילה לאותה הלכה במשנה. מבחן זה יש בו כדי להוכיח היקף נרחב מאוד של ידיעות, שהרי אילפא נדרש לדעת על פה את כל המשניות והבריייתות; בנוסף לכך מחייב המבחן הבנה מעמיקה של שני סוגי המקורות ויכולת השוואה ביניהם. ואולם מעין בתשובתו של אילפא עולה לכאורה שהוא לא עמד במבחן. וזאת, מכיוון שלפי תשובתו המשנה המקבילה לדברי הברייאת היא "מצווה לקיים דברי המת", ואילו מן הברייאת עולה שלכאורה אין מקיימים את דברי המת, ופעמים שנותנים לילדים אף יותר ממה שציווה האב, סלע במקום שקל. התשובה היא, שעל פי ההלכה המורה שיש לקיים את דברי המת, אין אנו נדרשים לקיים את דבריו במשמעותם המילולית, אלא את כוונתו. באומרו "תנו שקל לבני" רצונו היה, וכוונתו היתה, שיש לתת לבניו סכום המספיק לשבוע, לפי הערכתו באותה שעה. אבל כאשר מתברר לנו שאין בשקל כדי לקיים את הילדים, אנו מצווים (בהתחשב בכוונתו) לתת להם יותר, וזוהו אנו מקיימים את דברי המת, כלומר, מכוונים לדעתו. הדיון ההלכתי מלמדנו שכאשר אדם שומע דברים, עליו להבינם ולכוון לרוחם – עליו "לשמע" את הכוונה שמאחורי המילים. "שמיעה" זו אינה שמיעה של המילים הנאמרות, אלא הבנת המשמעות מהן. באומרו "שמע ישראל" אין כוונתו לשמע האוזן של האמירה אלא להבנתה, לירידה לעומק כוונתה ומשמעותה.

כאמור, העיון בהלכה המובאת במהלכה של אגדה יש בו כדי לפתוח לפנינו צוהר לסודה ולמשמעותה. העיקרון העולה מן הדיון ההלכתי הזה, המעלה ששמיעה פירושה הבנה, שמיעת הלב, הוא עניינו העיקרי של החלק הסיפורי של האגדה.

מילות מפתח

כבר לימדנו חכמים וחוקרים שהן בטקסט מקראי, והן בספרות חז"ל, יש לתת את ליבנו למילות המפתח כדרך להבנת המשמעות. אף אנו נידרש לכלל זה.

בסיפור שלפנינו הפועל "שמע" חוזר שבע פעמים ואף מתפרש כגוף הסיפור: "מכך ששמעתי" = "שמע מזה".

הנפילה מופיעה בתחילת הסיפור (שורות 1-2) ואף בסופו (שורה 18).

הפועל "קיים" נזכר שלוש פעמים: בתחילתו של הסיפור, באמצעו ובסופו (שורות 3, 12, 25).

נבחן ביטויים אלו ומשמעותם בסיפורנו.

השומע הוא ר' יוחנן, דהיינו הוא המבין, הוא בעל השמיעה הפנימית, הנפשית. שמיעה זו היא הבנת המשמעות של עזיבת לימוד התורה וההליכה לעשות עסק. כאן המקום לומר שקולות המלאכים שר' יוחנן שמע אינם חיצוניים, אלא קולות שהוא שומע מתוכו, קול נפשו שלו – הקול הפנימי הזה הביאו לידי ספקות בנכונות דרכו.

כל שבעת המופעים של הפועל "שמע" באים במחצית הראשונה של הסיפור – עד שהסיק ר' יוחנן את המסקנה מן הקול הפנימי ששמע, ופנה וחזר לאתוריו.

מדוע שמע ר' יוחנן בתוכו קולות המערערים על הליכתו? כי לפי הבנתו הליכה זו כפולת פנים היא, דיאלקטית: מחד גיסא היא כשיבה תחת קיר רעוע, כלומר, סכנתה מרוכזת לפי שהיא עלולה להשכיחו את תורתו; ומאידך גיסא יש בה כדי לתת לו לאכול לחם, ביטחון כלכלי. הקול הפנימי אשר ר' יוחנן שמע נשמע לו כצו עליון (קולות של מלאכים), שמוזהיר מפני הליכה שגויה. והליכתו של אילפא, לפי הבנתו, כמוה כשיבה תחת קיר רעוע העומד ליפול בכל רגע על היושבים בצלו ולסכן את חייהם הרוחניים; וכל הליכתם תהיה רק בבחינת "אכילת לחם" – הישגים חומריים בלבד: "מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה".

אילפא לא שמע בנפשו קולות של ערעור על דרכו, ואף לא קולות של היסוס לגבי ההמשך. הוא סבור שקיימת אפשרות לקיים גם חיי שעה שיאפשרו קיומם של חיי עולם.

נשים לב ששמיעתו של ר' יוחנן באה לאחר ששני מלאכי השרת באו, וייתכן ששניהם, גם ר' יוחנן וגם אילפא, חשו בהליכתם של המלאכים לידם, אלא שכל אחד מהם פירש את בואם של המלאכים לפי שמיעתו הפנימית. האחד הבין שהמלאכים באו כדי להשיבם מדרכם, והשני סבר שהם באו ללוותם ולסייע בידם בהחלטתם לקיים את דברי הפסוק "כי לא יהיה בך אביון". מכאן יובן מדוע קולות אלה מעוצבים כקול המלאכים המלווים לו לאדם ושומרים עליו, ואפשר אף מורים לו את הדרך אשר ילך בה.

העיקרן שחובתו של האדם לקיים את דברי התורה "כי לא יהיה בך אביון" מקובל גם על ר' יוחנן, והוא אומנם רצונו של מקום, ולכן בצעד ראשון שני החכמים מנמקים את הליכתם בפסוק זה. ואולם, פעמים קיים חשש שדרך זו תביא לכך שהקיר ייפול על ההולכים בה, דהיינו הסכנה תגבר על ההבטחה והסיכוי, ואז אין לו לאדם ברירה אלא לבחור בפסוק "כי לא יהיה בך אביון", גם אם זה אינו המצב האידאלי. כאשר ראה ר' יוחנן שחברו לא שמע את אשר שמע הוא, הבין שאין הוא צריך לעצור את אילפא מללכת, והניח לחברו להמשיך בדרכו הראויה לו, ולא ניסה לעצור בעדו. ר' יוחנן הבין שרק אחד מהם צריך לשוב, ולו עומדת השעה. כלומר, שמשמים מצפים ממנו לשוב.

מבחן החיים

אילפא, שחזר עם ספינתו ושנתכרך בעסקו, החקבל בדברי ביקורת של הציבור, שהרי תפקיד ראש הישיבה, "מלך", היה ניתן לו ליה נשאר וממשיך ללמוד. והוא טען כלפיהם: גם בלכתי למסחרי, כשקיימתי חיי שעה, נתקיימו בי גם חיי עולם, לימוד התורה, ואולם אם יוכח שלא עלה בידי לקיים את שניהם, יתברר שצדק ר' יוחנן והקיר היה צריך ליפול עלי. ואם לא נפל עלי הקיר אז הרי אפול עכשיו מן התורן. ותהיה בכך הוכחה שבחרתי בדרך שגויה.

אילפא נקט באותה לשון שנקט בה המלאך, ובשתייהן הנפילה, אם של הקיר ואם של אילפא, פירושה: שגית בדרךך, הנחת חיי עולם, ועכשיו אין עוד טעם לחייך. אך, אילפא, שעמד במבחן ההלכה, עמד גם במבחן החיים.

מתברר שאילפא קיים בחייו צירוף מופלא ומושלם של חיי עולם עם חיי שעה. גם שמו מעיד עליו: תרגום השם אילפא הוא גם לימוד וגם ספינה – תורה עם נחלה. השם הזה הולם את בעליו שצירף חיי עולם עם חיי שעה. שם זה מופיע רק בתלמוד הבבלי, בעוד שבירושלמי שמו של החכם הוא חילפי, וייתכן שבקוראם לו אילפא ביטאו חכמי בבל את יחסם לדרכו המיוחדת של חכם ארץ ישראלי זה.

הפועל "קיים" מלווה את אילפא ומופיע בפתח הסיפור, באמצעו ובסופו, כסימן דרך בדרכו של אילפא.

בבחננו את התנהגותם של שני החכמים, ר' יוחנן ואילפא, ואת הגורמים להתנהגותם השונה, אנו מוצאים ששמיעה פנימית של האדם המנחה את דרכו, חייבת להתאים לאישיותו, לעוצמתו ולכוחו, ואין תשובה אחת לכל.